10.53644/MKI.MNYN.2025.9

A NYELVJÁRÁSI ATLASZOK MINT A NYELVTÖRTÉNETI ADATOK FORRÁSAI

PÁL HELÉN

KIVONAT: A dolgozatban három nyelvjárási atlasz adatait vizsgálom, *A magyar nyelvjárások atlasza*, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* és *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza* adatait. A kiválasztás szempontja az volt, hogy mindhárom nyelvjárási atlasz tartalmaz olyan nyelvi elemeket, amelyeket bukovinai székely lakosú településekről gyűjtöttek, ez pedig lehetőséget nyújt az adatok összehasonlítására is. A bukovinai székelyek a XVIII. század második felétől kezdődően elszakadtak a kibocsátó székely településektől, Bukovinában nyelvszigethelyzetbe kerültek, és nyelvükben önálló változások kezdődtek. A kutatások szerint a nyelvszigetek nyelve fontos forrás a nyelvi változás és a nyelvjárástörténet szempontjából, mivel ezek a beszélők elszigeteltségük miatt nyelvükben archaikus nyelvi elemeket őriztek meg. A nyelvjárásokban a nyelvtörténeti változások fokozatai is megfigyelhetők, ezért a nyelvatlaszok adatait ezekhez a vizsgálatokhoz is felhasználhatjuk. Dolgozatomban a nyelvjárási atlaszokból kiválasztott nyelvtörténeti adatokat tanulmányozom.

KULCSSZAVAK: nyelvtörténet, nyelvjárási atlaszok, megőrzött régiségek a nyelvjárásokban, archaizmusok a nyelvjárási atlaszokban, bukovinai székely nyelvjárási adatok

Bevezetés

A nyelvjárási atlaszokban közzétett adatokat nyelvtörténeti szempontból is tanulmányozhatjuk, mivel a szókészletből vagy a hangtani, alaktani és mondattani jelenségek köréből gyűjtött adatokkal a gyűjtők nyelvtörténeti kutatásokhoz is támpontokat kívántak nyújtani (Bárczi 1975: 14; Deme 1975: 100; Juhász 2001: 105). Ehhez a vizsgálathoz hozzájárulhat az is, hogy a dialektológiai atlaszok nagy része nyelvi leletmentő céllal készült, egy-egy atlasz az adott nyelvjárás nyelvjárási alaprétegét kívánja bemutatni, és ehhez a célhoz a kutatók azok nyelvét vizsgálták, akik a köznyelv hatásától lehetőleg mentesek, valamint erősen kötődnek a hagyományos helyi kultúrához, és az idősebb korosztály tagjai. Az atlaszok egy része szinkrón, tehát egyidejű nyelvi adatokat mutat be, de az időbeliségre és a társadalmi szempontokra figyelmet fordító nyelvatlaszok is születtek (Juhász 2001: 105). A dolgozathoz olyan nyelvjárási atlaszokat választottam, amelyek bukovinai székely származású lakosságra vonatkozó adatokat tartalmaznak. *A magyar nyelvjárások atlasza* (a továbbiakban: MNyA.) F-8-as, F-13-as és F-17-es kutatópontjaira (Kéty, Kakasd, Hidas) 1945-ben kerültek bukovinai székelyek, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (a továbbiakban: RMNyA.) R-1-es kutatópontjára, Csernakeresztúrra (Cristur) 1910-ben. A Penavin Olga és Matijevics Lajos által összeállított, *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza* című kiadvány Hertelendyfalva (Vojlovica), Sándoregyháza (Ivanovo) és Székelykeve (Skorenovac) kutatópontjaira pedig 1883-ban.

Az archaizmusok általában a peremhelyzetben lévő, az anyanyelvi központtól távol eső vagy kétnyelvű közösségekben maradnak fenn. A megőrzött régiségek egy részét a köznyelvben vagy egyes nyelvjárásokban rendszerint más nyelvi elemek váltották fel (Kiss 2001: 197). A bukovinai székelyek nyelvében található archaikus elemek fennmaradását főként a történelmi hátterük magyarázza. Az 1764-es madéfalvi veszedelem után először Moldvában éltek, majd a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve Bukovinában nyelvszigethelyzetbe kerültek, és egyes csoportjaik a XIX. század végén – az elvándorlás következtében – újabb közegben újabb nyelvi helyzetbe kerültek. A bukovinai székelyek többsége a XX. század közepéig az anyaországi beszélőktől elszigetelten

élt. Kutatásomban a fenti atlaszokra vonatkozó összehasonlítási lehetőségekkel is foglalkozom. A nyelvi változás egy-egy nyelvatlaszban is nyomon követhető (lásd a jelölésekre vonatkozó útmutatást az atlaszokban). A dolgozatban nyelvtörténeti szempontból is figyelemre méltó adatokat mutatok be, ezek korábbi magyar nyelvtörténeti korszakokhoz köthetők, és azt szemléltetik, hogy a nyelvjárási atlaszokban a régebbi korszakokból származó nyelvi és nyelvtörténeti adatok is megtalálhatók.

A kiválasztott atlaszok anyagának gyűjtési ideje

*A magyar nyelvjárások atlasz*ához 1949 és 1960 között több ütemben gyűjtötték az adatokat 395 településen, majd 1960 és 1964 között a kijelölt 352 kutatóponton ellenőrző gyűjtést végeztek (Bárczi 1975: 13–49; Bárth M. 2020). Az egyes falvakra vonatkozó évszámokat is megtaláljuk *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései* című kötetben (Deme–Imre 1975): Kétyen (F-8) 1954-ben, 1962-ben, 1964-ben; Kakasdon (F-13) 1956-ban, 1959-ben, 1962-ben és 1963-ban; Hidason (F-17) 1950-ben, 1962-ben és 1963-ban gyűjtötték az adatokat (Balogh 1975: 279–280).

*A romániai magyar nyelvjárások atlasz*ának terepmunkája 1957-től 1967-ig tartott, majd Murádin László az anyaggyűjtés után újabb tíz évig dolgozott a gyűjtőfüzetek cédulázásával és az anyagrendezéssel (Juhász 1997: 200).

A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza adatainak gyűjtését az 1950-es években kezdték Hertelendyfalván (Penavin–Matijevics 1978: 11), de az atlaszban mind a három al-dunai település adatai szerepelnek.

Nyelvtörténeti adatok a nyelvjárási atlaszokban

A nyelvjárásokban korábbi nyelvtörténeti korszakokból származó nyelvi elemek is megőrződtek, ezért a nyelvtörténeti kutatásokhoz hasznos forrásként szolgálnak a nyelvjárások adatai is (Juhász 2001: 124; Bárczi et al. 1987). A korábbi nyelvállapotok rekonstrukciójához a nyelvjárásokban található adatokat

is felhasználják (ld. ezzel kapcsolatban például a moldvai magyarok dialektusait), továbbá a más nyelvekkel kapcsolatban álló, periferikus nyelvjárások és a velük érintkező nyelvek is konzerválhatnak a nyelvtörténet számára fontos nyelvi elemeket (É. Kiss 2013: 14–15). A nyelvjárási atlaszokban megjelentetett egyidejű adatok változásvizsgálatra is lehetőséget nyújtanak, mert a kutatópontokon rögzített nyelvi elemek mellett gyakran feltüntették azt is, hogy ezek archaizmusok vagy újabb alakok az adott nyelvjárásban. Ezek áttekintésével a nyelvjárás történetében zajló változásokról is információt kaphatunk. A MNyA. és a RMNyA. jelölései: () = régies alak, archaizmus a kérdéses kutatóponton; [] = újabb alak, neologizmus a kérdéses kutatóponton. *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasz*ában a régi, lassan kiveszőalakokat és az újabbakat, a terjedőben levőket így jelölték: [régi], <új> (Penavin–Matijevics 1978: 11).

A kiválasztott atlaszok adatainak gyűjtési idején is látható (a vonatkozó évszámokat lásd feljebb), hogy mindhárom atlasz adatait az 1950-es és az 1960-as években gyűjtötték, ezért a gyűjtés óta akár 60-70 év is eltelhetett. Az azóta eltelt időszakban különféle történelmi és társadalmi változások történtek, ezek a változások pedig a nyelvjárások beszélőit és ezáltal az általuk használt nyelvet is befolyásolták. A gyűjtők által előnyben részesített, a hagyományos helyi kultúrához kötődő nyelvi adatok az 1960-as évektől kezdődően visszaszorultak, a nyelvi adatok egy része azóta nyelvemlékké vált. Ennek okai között találjuk, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok jelentősen átalakultak, megnőtt a lakosság mobilitása, a népességmozgás a falvakból a városokba irányult, mindegyik társadalmi réteg hozzáfért a magasabb iskolázáshoz és ennek megfelelő foglalkozásokhoz, jellemző a média (tévé, rádió) és az internet hatása, továbbá módosult a nyelvjárási beszélők nyelvi mentalitása, nyelvi attitűdje (Kiss 2017: 199–221). A vidéki, falusi lakosságra jellemző biológiai fogyás a nyelvjárásokat is érinti, mivel a nyelvjárások elsődleges használói a vidéki emberek. Ahol jelentősen lecsökken a lakosok száma, ott akár az általuk beszélt nyelvjárás is eltűnhet (uo. 210).

A dolgozatban vizsgált települések (Hertelendyfalva esetében településrész) kistelepülések, jellemző rájuk a lakosságszám csökkenése. A legutóbbi lakosságszámok itt láthatók:

– Kéty (F-8): 673 fő
  2022. január 1.: https://www.ksh.hu/apps/hntr.
  telepules?p_lang=HU&p_id=21731
– Kakasd (F-13): 1579 fő
  2022. január 1.: https://www.ksh.hu/apps/hntr.
  telepules?p_lang=HU&p_id=21731
– Hidas (F-17): 2006 fő
  2022. január 1.: https://www.ksh.hu/apps/hntr.
  telepules?p_lang=HU&p_id=21731
– Csernakeresztúr (Cristur) (R-1): 1292 fő, ebből magyar lakosság: 706 fő
  a 2011. évi népszámlálás adatai: http://statisztikak.erdelystat.ro/
  adatlapok/deva/1457
– Hertelendyfalva (Vojlovica, ma Pancsova város része): kb. 1400 magyar él Hertelendyfalván (2016: adatközlés[1]); Pancsova: 76 203 lakos
  a 2011. évi népszámlálás adatai: https://www.stat.gov.rs/en-US/
  oblasti/popis/popis-2011
– Sándoregyháza (Ivanovo): 1053 lakos
  a 2011. évi népszámlálás adatai: https://www.stat.gov.rs/en-US/
  oblasti/popis/popis-2011
– Székelykeve (Skorenovac): 2354 lakos
  a 2011. évi népszámlálás adatai: https://www.stat.gov.rs/en-US/
  oblasti/popis/popis-2011

A nyelvtörténeti adatok szempontjából a bukovinai székelyek története is említésre méltó. Az 1776 és 1786 között létrejött öt falu (Istensegíts, Fogadjisten, Józseffalva, Hadikfalva, Andrásfalva) lakossága 1764 után elszakadt a kibocsátó csíki és háromszéki falvaktól, Bukovinában nyelvszigethelyzetbe került. A XIX. század második felében Bukovina két legnagyobb számú nemzetisége a román

1 Lőcsei Ilona, a Tamási Áron Székely-Magyar Művelődési Egyesület titkára közlése. Ld. Bukovinai székelyek az Al-Duna mentén. 2016. november 16. (A budapesti Polgárok Háza „A magyarság peremvidékei" című évadában – a gyimesi és moldvai csángók után – a bukovinai székelyeket mutatja be.) https://www.youtube.com/watch?v=x9ObuW4PXFc (letöltés időpontja: 2022. december 12.).

és a rutén volt, de németek, zsidók, lipovánok, csehek és lengyelek is éltek ott (Solymár–Szőts 2000: 103, 159–160). Az első világháború után Bukovina Románia része lett. A túlnépesedett bukovinai székely falvakból először 1883-ban települt át körülbelül 3000 ember az Al-Dunához, ezután több hullámban a mai Románia területére is mentek, majd 1941-ben a bukovinai falvakban maradtakat szervezetten a Bácskába telepítették. Innen 1944-ben menekülniük kellett, majd 1945-ben Magyarországról kitelepített németek házait kapták meg Tolna, Baranya és Bács-Kiskun megyében.

Nyelvtörténeti adatok a bukovinai székelyek nyelvjárásából a nyelvjárási atlaszok adatai alapján

A dolgozat következő részében bemutatok néhány hangtani, alaktani és szókészlettani adatot a MNyA., a RMNyA. és *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza* térképlapjairól. Az adatok a bukovinai székelyekhez köthetők, továbbá szemléltetik a gyűjtés idején zajló nyelvi változást is.

Hiátustöltő mássalhangzók alkalmazása

Ha két teljes nyomatékú magánhangzó kerül egymás mellé, hanghézag (hangrés) vagy hiátus keletkezik; a nyelv ezt a hanghézagot küszöböli ki például egy mássalhangzó beillesztésével (Bárczi 1987: 131, 168). A magyar nyelvben a leggyakrabban előforduló hiátustöltő hang a *j*, a *v* (ennek előzménye a β) és a *h*. A hiátustöltő mássalhangzó alkalmazása már az ősmagyar korban is létezhetett, de a hanghézagtöltő mássalhangzók ma is megjelenhetnek (Bárczi 1987: 131–132).

Dió

A nyelvatlaszokban is közzétett *dió* szavunk a honfoglalás előtt került a magyar nyelvbe, ez a jövevényszó egy csuvasos típusú ótörök nyelvből származik (Zsilinszky 2003: 202, ÚESz.). Az Új magyar etimológiai szótár adatai szerint a „magyarba átkerült alak – a köztörök adatokból kikövetkeztethetően – egy

csuvasos típusú *ǰïγaγ vagy esetleg *ǰaγaγ lehetett", majd *gy* > *d* depalatalizálódás és *ï* > *i* hanghelyettesítés is történt. A szó belseji *v*-s változat a hiátus megszüntetésével keletkezett (ÚESz.).

Mindhárom atlasz tartalmazza a *divó* alakot, de a MNyA. és *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza* a nyelvi változást is adatolta:

- F-8: *divó*, <*divu*>, *dijó*, <*diju*>
- F-13: *divo̯*
- F-17: *divo̯*
- R-1: *divó*

Hertelendyfalva: [*divo̯*] ~ *diju* ~ *dij^{u}o* ~ *div^{u}o*
Sándoregyháza: [*divo̯*] ~ *dijo̯*
Székelykeve: *divó* ~ *diju* ~ *dé̯vó*
Penavin–Matijevics (1978: 185).

Bivaly

A *bivaly* szavunk jövevényszó egy szláv nyelvből, valószínűleg a déli szlávból. Az ÚESz. adatai szerint a „déli szlávból való származtatás mellett szól a bivalytartás sajátságos dél-dunántúli és erdélyi elterjedése. A korai adatokban megtalálható szó belseji *l* vagy hiátustöltő hang vagy hasonulás eredménye. A 19. sz. második felében a *bivaly* alak kiszorította a korábban használt *bial*, *bival* változatokat". A szóról a TESz. és az ÚESz. XII. századi adatot is közöl.

A *bivaly* alakváltozatait a MNyA. és a RMNyA. az alábbiak szerint mutatja be:

- F-8: *bija̯l*, *bival* <*bihal*>
- F-13: *bihà̯l*, <*biva̯l*>, <*biva̯j*>
- F-17: *biha̯l*, *bivàj*
- R-1: *bihò̯l*

*A romániai magyar nyelvjárások atlasz*ában szerepel a *biha̯lok* alak is, továbbá a *bivaly kicsinyé*re vonatkozóan a *bihà̯lbòrnyu* adat. *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasz*ában nincs a *bivaly* szóra vonatkozó térképlap, azonban a Penavin Olga és Matijevics Lajos által összeállított *Székely szójegyzék* tartalmazza a *bivol*

alakot (Penavin–Matijevics 1980: 10). A *Székely szójegyzék* adatait szintén az al-dunai székelyektől gyűjtötték.

Többféle múlt idejű alak használata

A mai magyar köznyelvben egyetlen múlt idő található, ez a *-t* jeles múlt. A keleti nyelvjárásokban a *-t* jeles, az *-á, -é* jeles (vagy elbeszélő múlt) és az összetett múlt idejű igealakok (*kérnek*/*kértek volt*, *kérnek*/*kértek vala*) is megfigyelhetők (Hegedűs 2001: 61, 357).

A magyar igeidőrendszerből az ősmagyar korban keletkezett az *-á, -é* jeles (elbeszélő) múlt, a *-t* jeles múlt, és valószínűleg az ősmagyar kor végén megjelentek az összetett múlt idők: *-t* + *vala*, Ø + *vala* (Sárosi 2003: 152). Az ómagyar korban az összetett múlt idejű alakokban felbukkant a *vala* mellett a *volt* is: Ø + *vala* ~ *volt* és a *-t* + *vala* ~ *volt* (uo. 363). A kutatások szerint a székely nyelvjárási régióban fennmaradtak az ősmagyar és az ómagyar kor összetett múlt idői (Hegedűs 2013: 147). Horger Antal ír a Királyhágótól keletre mindenütt használatos preateritumi *vára*, *kére* alakról, mely a székely nyelvjárásokban „legtöbbször a csak imént, kevéssel ezelőtt vagy nem régen múlt esemény, történet elbeszélésére szolgál" (Horger 1934: 156). Szintén a Királyhágótól keletre lévő területekről jegyezte fel a *vár vala*, *kér vala* összetett időalakot, és ez a múltban való folyamatosságot, tartósságot fejezi ki (uo. 157). A *várt volt*, *kért volt* alak Horger Antal kutatásai szerint az északkeleti nyelvjárásterület keleti felében „s innét keletre mindenütt igen sűrű használatú" (uo.). A *várt volt* a *várt vala* alakhoz képest régibb múltra vonatkozik (uo.; Penavin–Matijevics 1978: 29), és az adatok szerint olyan cselekvésre utal, amelyik egy másik, szintén elmúlt cselekvés előtt megtörtént (Pál 2020: 98).

Penavin Olga és Matijevics Lajos az általuk összeállított nyelvatlasz bevezetőjében összefoglalták az al-dunai településeken használatos múlt idejű alakokat. Beszámolójuk idején még élő volt az elbeszélő múlt használata. Példáik: *adék*, *adál*, *ada*, *adánk*, *adátok*, *adának*. Emellett írnak az összetett múlt idejű igealakok használatáról is: írtam *volt*, írtam *vala* (Penanvin–Matijevics 1978: 29–30). A többféle múlt idejű igealakokra az atlaszuk térképlapjain is találunk példát (uo. 305, 307):

Hertelendyfalva: *mëkhitt*, *mëkhitt* vót, *mëkhíva*, *hạllók*, *hạltuk*, *haltuk vót;*
Sándoregyháza: *mëkhitt*, *mëkhitt vót*, *mëkhiva*, *hạllók*, *hạltuk*, *hạltuk* vót*;*
Székelykeve: *mëkhitt*, *mëkhitt* vót, *mëkhiva*, *hạllók*, *hạltuk*, *hạltuk* vót.

A MNyA.-ban és a RMNyA.-ban viszont a múlt idejű alakok egész rendszere nincs meg. A MNyA.-hoz összeállított *Mutató*ban a gyűjtők megindokolják, miért nem kerültek az atlaszba a többféle múlt idejű alakok: a nyelvtani kategóriákat a magyar köznyelv paradigmatikus rendszere alapján állították össze, ezért nem jelezték a „standard normától való eltéréseket" (Balogh 1980: 173). Azonban a MNyA. és a RMNyA. is feltünteti a kötőhangzó nélküli alakokat: MNyA. 899: *ütte* [ütötte], RMNyA. 25: *vettem* [vetettem]. (Az egy szótagú *-t* végű igék múlt idejében hiányzik az előhangzó az északi (palóc) nyelvjárási régióban, Somogyban, Baranyában és Erdély keleti felében [Hegedűs 2001: 357].)

Családi helyhatározóragok

Az úgynevezett családi helyhatározóragok *(-nott, -nól, -ni)* a bukovinai székelyek nyelvjárásában is megtalálhatók. Személynevekhez vagy személyt jelentő köznevekhez kapcsolódnak, személynevekhez is csak akkor, ha ez az adott személy házát, háza népét vagy hozzátartozóit is jelenti (Horger 1934: 132–133; Pál 2020: 102). Feltehetőleg csak a beszélt nyelv(járások)ban használták, az írott nyelvben nem, és első írásos megjelenésük is olyan XVI. századi szövegekben található, ahol beszélt nyelvet rögzítő adatokat mutatnak be (Szabó T. 1960; Hegedűs 2013: 62). Szabó T. Attila több, levéltári szövegekben közzétett, XVI–XIX. századi adatot talált, melyek bizonyítják, hogy a ragcsoport a XVI. század második felétől a XX. századig megszakítás nélkül használatos volt a közép-erdélyi és a székely részeken (Szabó T. 1960: 4).

Benkő Loránd, aki először 1948-ban, majd 1950-ben a MNyA. egyik gyűjtőjeként járt a Baranya megyei Hidasra került istensegítsi székelyeknél, a helyhatározóragok következetes használatát figyelte meg körükben: „Alaktani vonatkozásban igen figyelemreméltó a helyhatározóragok változatos, de mindig pontosan alkalmazott használata. Ha például egy *Erzsi* nevű asszonyhoz személy szerint megy valaki, akkor *Erzsihëz mënyen;* ha az egész családjához, akkor *Erzsijékni mënyen*. Ha a bíróhoz a községházára megy valaki, akkor a *bíróhoz*

mënyen, de ha a lakására, akkor a *bíróni mënyen*. Ugyanilyen pontos használata van természetesen más helyhatározóragoknak is." (Benkő 1951: 274.)

A kutatások szerint az ősmagyar korból származik a *-nott*, *-nól*, *-ni* ragcsalád, és a keleti nyelvjárásokban már az ómagyar korban megvolt: „A *-nott*/*-nól*/*-ni* ragcsalád első adatai noha csak a 16. század végéről mutathatók ki, s bár eredete is vitatott (raghalmozás vagy önálló szói eredet), a középmagyar korban való elterjedtsége alapján bizonyosnak tekinthető ómagyar kori megléte a nyelvterület keleti nyelvjárásaiban" (Hegedűs 2013: 142). Horger Antal XX. századi kutatásai szerint ezek a ragok akkor a köznyelvben teljesen ismeretlenek voltak (1934: 132).

A családi helyhatározóragokat az említett három atlasz mindegyikében megtaláljuk, de a nyelvi változást mutatja, hogy a gyűjtők egy-egy kutatóponton a köznyelvhez közelítő vagy az azzal megegyező alakot is feltüntették.

- F-8, F-13: *Sándoréknitt,* F-17: *Sándoréknitt*
- F-8: *Sándoréknol*/*nòl,* de: *Sándoréktól* is, F-13: *Sándoréknól*, F-17: *Sándoréknól*
- F-8: *Sándorékni,* F-13: *Sándorékni*, F-17: *Sándorékni*
- R-1: *Sándoréknitt*, *Sándoréknòl*, *Sándorékni*

Hertelendyfalva: *ạnyọkáméknitt ~ ạnyọkáméknál*
Sándoregyháza: *ạnyójéknütt ~ ạnyójéknál ~ ạnyókájéknál*
Székelykeve: *ạnyọjéknitt ~ ạnyọjékné*
Penavin–Matijevics (1978: 249, 258, 252).

A *-t* lokatívuszrag

A *hol?* kérdésre felel a *-t* lokatívuszrag, és a kutatások szerint már létezett az ősmagyar kor elején (Sárosi 2003: 169). Az *-n* lokatívuszraggal együtt a *-t* ősi rag, a mai magyar köznyelvben a *Győrött*, *Pécsett*, *Vácott* helységnevekben még használatos (Hegedűs 2013: 64; Berrár 1987: 404). A nyelvtörténeti adatok szerint korábban ez a *-t* rag hely-, idő-, állapot- és módhatározóként is felbukkant (Berrár 1987: 404). *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza* bevezető részében a szerzők azt írják, hogy az al-dunai székelytelepek nyelvében „aktív még a régi nyelv *-t*, *-tt* helyhatározóragja, illetve időhatározó-, módhatározó

ragja" (Penavin–Matijevics 1978: 28). Az atlaszlapokon a *sohutt*/*suhut* példák mellett feltüntették a *hajonfejt*/*hajadonfejt* [hajadonfőtt, hajadonfővel] és az *ëty készt ~ ëty kị́észt* [fél kézzel] alakokat is (uo. 263, 264). (Ld. még RMNyA. R-1: *hajonfe̩jt*.)

Helyhatározóragként megtaláljuk az al-dunai székelyek atlaszán kívül *A magyar nyelvjárások atlasz*ában is. (*A romániai magyar nyelvjárások atlasz*ának R-1-es kutatópontján, Csernakeresztúron viszont a *se̩hòl* alakot találjuk.)

- F-8: *suhutt*, [*sëhol*]
- F-13: *suhut*, *su^{h}ut*, *suhut*, *suhutt*
- F-17: *sútt*, *su^{h}ùtt*, <*sehol*>
- R-1: *se̩hòl*

Hertelendyfalva: *sohutt*, *sëhut*, *sohut se̩*

Sándoregyháza: *sohutt ~ sehol*

Székelykeve: *suhut* (Penavin–Matijevics 1978: 320).

Horger Antal a székely nyelvjárások jellemző sajátságaként ír a *-t* rag igen sok esetben való megőrzéséről, például helyhatározókon, módhatározókon, *-s* képzős mellékneveken: *Vásárhêjt*, *két készt* [mindkét kezével], *erőst* [erősen, nagyon], *igyenëst* (Horger 1934: 132; a bukovinai székelyekre vonatkozóan lásd még Pál 2020: 104, 133).

A *-val, -vel* névszórag mássalhangzóra végződő tövek után

A nyelvjárások egy részében a *-val, -vel* rag *v*-je nem hasonul mássalhangzóra végződő tövek után, a vonatkozó adatokat a palóc, a székely és a csángó nyelvjárásokból gyűjtötték (Horger 1934: 133; Hegedűs 2013: 146; ld. még Penavin–Matijevics 1978: 21). Azonban a kutatások szerint az ómagyar korszak végén a mainál nagyobb területen lehetett használatos, „kódexek, magánlevelek tanúskodnak a jelenségnek felső-magyarországi és partiumi területeken való jelenlétéről" (Hegedűs 2013: 142). A *-val, -vel* névszórag önálló szóból jött létre, és az ősmagyar korban keletkezett (Sárosi 2003: 171).

A három kiválasztott nyelvjárási atlasz mindegyikében találunk erre a névszóragra példákat:

- F-8: *késvel*
- F-13: *késvèl*
- F-17: *késvèl*
- R-1: *kézvẹ̀l*, *vẹ́rébvẹ̀l*

Hertelendyfalva: *kalányvą̣l ~ kalánvą̣l*, *bogárvą̣l*
Sándoregyháza: *kalánval*, *bogárvą̣l*
Székelykeve: *ką̣lánvą̣l*, *bogárvą̣l*
Penavin–Matijevics (1978: 260, 262).

A három nyelvatlasz adataiban közös, hogy egyik kutatópontnál sincs feltüntetve köznyelvi vagy a köznyelvhez közelítő alak.

Tájszavak

Hetevény (Fiastyúk)

A Fiastyúk csillagkép megnevezésére csak *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasz*ában találjuk meg a *hetevi̯ën* és *hẹtẹ́vin* alakokat. *A magyar nyelvjárások atlasz*ában nincs térképlap erre a csillagképre vonatkozóan, *A romániai magyar nyelvjárások atlasz*ában pedig a *Fijascsillag* a Csernakeresztúron gyűjtött adat. Azonban a Magyarországra került bukovinai székelyektől feljegyezték a *hetevény*, *hetemén* alakokat (mint a Fiastyúk megnevezése), ezeket megtaláljuk a Salamon Gáspár által kiadott *Mü igy móntuk* című tájszótárban (Salamon 2020: 127). Továbbá ebben a kiadványban olvasható az az információ is, miszerint a *hetevények* a józseffalviak gúnyneve, és ez a Fiastyúk csillagkép nevéből ered (uo.). Kis-Várday Gyula a névadás indítékáról az alábbiakat írja: „Egy-egy falu búcsúnapján összegyűl a többi székely község népe. A józseffalviakat azért nevezik »hetevényeknek«, mert napokon át megragadnak a vendéglátónál – ilyenkor. Az igaz, hogy tőlük sem lehet egykönnyen szabadulni templomuk védőszentje, Szent István körül." (Kis-Várday 1933: 138.)

*A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasz*ában és *A romániai magyar nyelvjárások atlasz*ában az alábbi adatokat találjuk:

Hertelendyfalva: *hetevi̯ën ~ fiją̣styuk*
Sándoregyháza: *hẹtẹ́vin* ~ fijastyuk

Székelykeve: *hętęvin ~ fijąstyúk*

R-1: *Fijascsillag*

A TESz. és az ÚESz. adatai szerint a *hetevény* a *hét* számnévvel hozható kapcsolatba: „Az alapszó a *hét* számnév, ebből a *hetevény* a *-vény* képzőbokorral alakult; vö. *ásvány, eresztvény*. Az elnevezés alapja, hogy a fiastyúk hét csillagból áll." (TESz. 1970: 103.) A *hét* alapnyelvi eredetű szó a magyarban (Zsilinszky 2003: 194).

Mony (tojás)

Az uráli korból származó *mony* (*tojás* jelentésű) szóra csak egyetlen példa található a vizsgált kutatópontokon: *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasz*ában a *rátott tyúkmonką* példájában, ezt az adatot Hertelendyfalván gyűjtötték. A másik két al-dunai kutatóponton és a másik két atlasz *tojás*ra vonatkozó szavaiban nem szerepel a *mony*. Azonban megtalálható a már említett magyarországi tájszótárban a *mony* 'tojás' jelentésben, de a *tajás* is a következő szócikkekben: *tajás*, *tojás*, *tajás szikja*, *tajásforgács*, *tajásleves* (Salamon 2020: 287).

A magyar nyelvben ősi örökségként számontartott *mony* szó jelentése a *tojás*on kívül még *here* is lehetett (ÚESz.), erről lásd az alább következő *monyas* szó bemutatását.

A kiválasztott atlaszokban az alábbi adatok találhatók:

- (F-8: nincs adat)
- F-13: *toją̀srą́ntott,* <*tojásarą́ntott*>, <*rą́ntottojás*> (lásd még: *kotlottojás*)
- F-17: *rą́ntottojás, tojásrántott, tojásrántotta* (lásd még: <*kotlottojás*>)
- R-1: *kotlottojás* (lásd még: *gyìktojás, kotlottojás*)

Hertelendyfalva: *[rátott tyúkmonką] ~ rántot tójąs* (lásd még: *kotlot tójás ~ áptojás*)

Sándoregyháza: *tojąsrątotą* (lásd még: *kotlot tojąs*)

Székelykeve: *rántot tójąs ~ tòjás rátott* (lásd még: *záptojás*)

(Penavin–Matijevics 1978: 95, 143, 144).

Monyas

A *mony* szónál már szóba került a szó *here* jelentése is (lásd erre vonatkozóan a *monyos* vagy *monyók* szavakat is: ÚESz.), és a *monyas* szót is a biztosan uráli eredetű szavak között tartják számon (Kiss 1992: 408). A bukovinai székelyek nyelvjárásából följegyezték a *monyas* 'csődör' jelentésű szót, ezt a példát megtaláljuk a MNyA. alábbi kutatópontjain:

(F-8: nincs adat)

F-13: *monya̧s*, *monyas*

F-17: *monyas*

*A romániai magyar nyelvjárások atlasz*ában Csernakeresztúrra vonatkozóan viszont a *csödö̧r* szerepel a „Hogyan nevezik a ló apaállatot?" kérdés után. *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasz*ában nincs erre vonatkozó térképlap, viszont megtaláljuk a *Székely szójegyzék*ben a *monya̧s* szót 'csődör' jelentésben (Penavin–Matijevics 1980: 59). Salamon Gáspár tájszótárában *monyas*, *monyós* alakban szerepel a szó, 'csődör' jelentésben (Salamon 2020: 214).

Összefoglalás. További kutatási lehetőségek

A dolgozatban három nyelvjárási atlasz adatait vizsgáltam a bukovinai székelyek nyelvjárására vonatkozóan, a kiválasztott adatok a bukovinai székelyek által lakott településekről származnak. Az atlaszokhoz és a népcsoporthoz tartozó ismeretek után hangtani, alaktani és szókészlettani adatokat mutattam be a MNyA., a RMNyA. és *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza* térképlapjairól. A nyelvjárási atlaszok a nyelvjárásokban megőrzött nyelvtörténeti adatokat is bemutatják, emellett az alkalmazott jelölések is szemléltetik a gyűjtés idején zajló nyelvi változásokat. A dolgozatban a bukovinai székelyek kutatópontjain megmaradt archaikus elemek mellett az új nyelvi adatokra is kitértem. A vizsgált három nyelvatlasz adatai emellett lehetőséget nyújtanak az egyes közösségekben használt nyelvi elemek összehasonlítására is. A hiátustöltő mássalhangzókra vonatkozóan a honfoglalás előtt (egy csuvasos típusú ótörök nyelvből) a magyarba került *dió* és a XII. századból már adatolt, egy

szláv nyelvből átvett *bivaly* szavak hiátustöltő hangjait vizsgáltam. Az *-á, -é* jeles vagy elbeszélő múltra és az összetett múlt idejű igealakokra csak az al-dunai székelyek atlaszában találtam példát, ami nem azt jelenti, hogy a múlt idejű alakok egész rendszere nem volt meg a MNyA. és az RMNyA. kutatópontjain, hanem azt, hogy a gyűjtők a nyelvtani kategóriákat a magyar köznyelv paradigmatikus rendszere alapján választották ki, ezért a köznyelvhez igazodva csak a *-t* jeles múlt idő került az atlaszokba. Azonban mindhárom atlaszban szerepelnek a családi helyhatározó ragok, a *-t* lokatívuszragos példák, és a *-val*, *-vel* ragos alakok mássalhangzóra végződő tövek után. A tájszavak közül csupán az al-dunai atlaszban található meg az alapnyelvi eredetű *hét* szavunkból képzett *hetevény* és az uráli korból származó *mony*, de a szintén uráli eredetű *monyas* szó előfordulását is vizsgáltam az atlaszlapokon. További kutatásokra ad lehetőséget az atlaszok adatainak újabb kori gyűjtése. A nyelvjárási atlaszokra vonatkozó javaslatok szerint a nyelvatlaszok anyagát generációnként újra ki kellene kérdezni, mivel az egyes kutatások óta eltelt időszakok történelmi és társadalmi változásai a nyelvhasználatot is befolyásolják. A nyelvi változást jól szemléltethetik az egymás mellé helyezett szinkrón felmérések. A magyar nyelvterületen a nyelvjárások használatának a köre szűkül, ezért a gyűjtésnek leletmentő célja is van. Napjainkban a magyar nyelvjárási beszéd színtereinek és alkalmainak lehetősége csökken, visszaszorul a családi vagy baráti közegbe (Juhász 2022).

Hivatkozott irodalom

Balogh Lajos 1975: Adatok a magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjairól és címszóanyagáról. In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 263–345.

Balogh Lajos 1980: Nyelvtani mutató. In: Balogh Lajos – Deme László – Imre Samu (szerk.): *Mutató A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. kötetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 171–181.

Bárczi Géza 1987: Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest. 95–191.

Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1987: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bárth M. János 2020: *Az Online Nyelvatlasz jelentősége a kutatásban, oktatásban és az ismeretterjesztésben*. Előadás A magyar nyelvjárások napja – A nyelvjárás mint nyelvstratégiai kérdés című online konferencián (2020. december 3.) https://www.youtube.com/watch?v=LtbnkVGsE6c

Benkő Loránd 1951: A bukovinai székelyek nyelvéről. *Magyar Nyelvőr* 75: 273–277.

Benkő Loránd (főszerk.) 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 1. kötet. *A–Gy*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (főszerk.) 1970: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 2. kötet. *H–Ó*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (főszerk.) 1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 3. kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Berrár Jolán 1987: Mondattörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest. 389–485.

Deme László 1975: A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei. In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 67–121.

É. Kiss Katalin 2013: I. Bevezetés. In: É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila: *Kis magyar nyelvtörténet. Egyetemi jegyzet.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 8–17.

Gerstner Károly 2013: II. Hangtörténet. In: É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila: *Kis magyar nyelvtörténet. Egyetemi jegyzet.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 18–46.

Gerstner Károly 2022: Új magyar etimológiai szótár (ÚESz.) 2022. https://uesz.nytud.hu/foreword.html

Hegedűs Attila 2001: A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 351–361.

Hegedűs Attila 2001: A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 375–408.

Hegedűs Attila 2013: III. A morfémák története. In: É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila: *Kis magyar nyelvtörténet. Egyetemi jegyzet.*

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 47–72.

Hegedűs Attila 2013: VII. A változatok története. In: É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila: *Kis magyar nyelvtörténet. Egyetemi jegyzet*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 138–153.

Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.

Juhász Dezső 1997: A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból. *Magyar Nyelv* 93/2: 199–207.

Juhász Dezső 2001: A nyelvföldrajz. A nyelvföldrajz magyar eredményeiből. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 92–130.

Juhász Dezső 2022: *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben*. https://www.youtube.com/watch?v=cRaT3Q_wIjI.

Kiss Jenő 1992: Az uráli etimológiai szótár. *Magyar Nyelv* 88/4: 398–410.

Kiss Jenő 2001: A regionális nyelvhasználat és vizsgálata. In: uő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 178–201.

Kiss Jenő 2017: A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest. 199–221.

Kis-Várday Gyula 1933: A bukovinai székely falvak. *Ethnographia* 44: 131–139.

Pál Helén 2020: *A bukovinai székelyek nyelvjárása.* Doktori disszertáció. Magánkiadás.

Penavin Olga – Matijevics Lajos 1978: *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.

Penavin Olga – Matijevics Lajos 1980: *Székely szójegyzék*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.

Salamon Gáspár 2020: *Mü igy móntuk. Bukovinai székely–magyar tájszótár*. Underground Kiadó, Hédervár.

Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172, 352–371.

Solymár Imre – Szőts Zoltán 2000: Az 1860-as évek történetének dokumentumaiból. 1860–1869. In: Foki Ibolya – Solymár Imre – Szőts Zoltán: *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Babits Kiadó, Szekszárd.

Szabó T. Attila 1960: A -ni, -nitt, -nul, -nól határozórag-csoport az erdélyi régiségben. *Magyar Nyelvjárások* 6: 3–22.
Zsilinszky Éva 2003: Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 173–203.